

ЗІ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД ЧАСОВИМИ ФОРМАМИ ДІЄСЛОВА У ПАМ'ЯТКАХ XVIII СТ.

Характерною особливістю писемної мови XVIII ст. було поєднання давніх книжних традицій з елементами живої розмовної мови. Така взаємодія, переплетення елементів книжних і розмовних спостерігається у пам'ятках різних стилів, зокрема в офіційно-діловому. Писарі сотенних канцелярій і ратуш намагалися дотримуватися традиційних зразків офіційно-ділового стилю, проте, відтворюючи живе мовлення підсудних та свідків, часто послуговувалися словами, граматичними формами, синтаксичними конструкціями, що вживалися в народно-розмовній мові. Цінний матеріал для вивчення дієслівної системи української мови XVIII ст. дають пам'ятки епістолярного жанру – приватні листи, написані на території Лівобережної України у XVIII ст. У цих документах також відбите живе мовлення у взаємодії з книжною стихією, мова численних представників різних соціальних верств і груп (козацтва, духовництва, міщан, старшини). В.А. Передрієнко, аналізуючи пам'ятки XVIII ст., зазначає, що в аналізованих текстах могли змішуватися різні елементи: церковнослов'янізми, українські народні, російські, латинські, польські тощо [5, 12].

У пам'ятках XVIII ст. широко представлені форми минулого, давноминулого, теперішнього та майбутнього часів.

У писемній мові XVIII ст. зрідка вживаються синтетичні форми минулого часу. Так, у пам'ятках епістолярного жанру форми аориста зафіксовані в трьох текстах. У двох листах аористні форми **возмогахъ** та **обрѣто(х)** уживає один автор, чернець Каташинського монастиря Олександр Шкляревич: По(д)лу(г) слова вшм.м.п. <:>. з прече(ст)[нимъ] его мл(с)ти г(с)дно(мъ) о(т)це(м) ігумено(м) ншимъ<,> и доброво(л)наго то(р)гу <:> на Прокопівски(й) млинокъ... в селѣ вшомъ Салавѣ <,> тцате(л)но, елико **возмогахъ**, по блг(с)ловенію<,> о(т)ца ігумена<,> мнѣ сего послушанія... з(ъ)... слугою, тако(ж)де Грицкомъ и войто(мъ) управовале(м)ся (ПЛ, 1714, 19); Листовъ не **возмога(х)** допитатися правни(х)...; Если **обрѣто(х)** блгда(т) пре(д) тобою, испо(л)ни поважную свою па(н)скую обѣтницу... (20). Мова ченця насичена книжними елементами (*елико, тысящами, житіє, сіє, а(р)хипасти(р)ской млсти, а(р)хиєреуского, кате(д)ру* тощо), тому цілком логічно, що у листі наявні й архаїчні дієслівні форми.

Уживається аористна форма також у листі чернігівського полковника Івана Миклашевського: З(ъ) здешни(х) же чер(ъ)нѣгов(ъ)ски(х) вѣдомостей бо(л)ше никаки(х) газетовъ не імѣ(т)ся, ток(ъ)мо старая войтиха Лопатиha сего, на датѣ положен(ъ)но(г)[о], числа рано ум(ъ)ре (1736, 74).

Форма **умре** зафіксована також у документі Конотопської сотенної канцелярії Ніжинської полку, у якому сотник, отаман, писар та ін. скаржаться на пресвітера, який відмовився поховати тіло померлого колишнього сотника: ...а при окончаніи божественних и таин удостоенъ с покаянием, сего ноября 13 д. **умре**...(ДНРМ, 1754, 329). Кілька форм уживається в одній справі Прилуцької канцелярії: отець его родной Василь Верещака жилъ в селѣ Малой Дѣвицѣ, в дворѣ... Маѣма Карася<,> і во оноѣ Карасевоѣ дворѣ **умре** (ДНРМ, 1742, 297); и в том же Карасевоѣ дворѣ **умре** (298); и в том же дворѣ **умре** (299), хоча не раз вживається форма **умеръ** (297, 299). Цікаво, що свідків “к сей присяги приводиль” Антоній Рожанський, вікарій Прилуцької церкви. Слід зазначити, що у мові свідків часто повторюються ті самі слова, словосполучення, форми слів. Такі форми зафіксовані були у давніших пам’ятках, зокрема у Чернігівському літописі XVII ст., інші аористні форми вживаються у літописах С.Величка та Г.Габ’янки [1, 329-330.].

Форми аориста, що давно вже вийшли з ужитку, зрідка трапляються у писемних пам’ятках XVIII ст. Вони вживаються переважно у мові духівництва, у текстах релігійного характеру або в традиційних формулах, насичених архаїзмами. Мовознавці відзначали, що церковнослов’янськи надають мові високого стилю і відтінку церковного “смирения”.

Отже, форми аориста у мові XVIII ст. – рідкісне явище. На основі аналізу різних пам’яток можна припустити, що аористні форми були властиві не лише конфесійному стилю, а й виступали зрідка у пам’ятках світського характеру під впливом церковнослов’янської традиції – освічені люди (духівництво та й просто віруючі, коли йшлося про поняття, пов’язані з релігійним культом і різними обрядами) могли вживати такі форми. У народній мові зазначеного періоду форми аориста, як і форми імперфекта не вживаються. Слід зауважити, що аорист зберігається у болгарській і македонській мовах, а у сербській, хорватській, верхньо- та нижньолужицькій мовах – поступово занепадає разом з імперфектом [2, 237].

Крім синтетичних форм минулого часу, у пам’ятках представлені аналітичні форми – перфект і плюсквамперфект. Документи фіксують давні форми перфекта з допоміжним дієсловом **быти**, форми особового минулого часу типу **казали-сьмо**, а також ті, що сформувалися на основі перфекта шляхом втрати допоміжного дієслова і перетворення на синтетичні форми минулого часу (**казаль** і **казавъ**).

Повні форми перфекта з допоміжним дієсловом **быти** в аналізованих текстах трапляються дуже рідко. Вживає кілька таких форм у своєму листі піп Магеровський Федір: Лучше було тобѣ w звонѣ то(м), за як[ий] са(м) **еси** wпорочи(л) себе, и не споминати<,> а ког[да] **еси**, хочачи зломишленію твоєму учин[и]ти задоси(т), **зача(л)**<,> то уже тепера вес(ъ)ма тобѣ невозможно w(т)чисти(т)ся (ПЛ, 1723, 36). У цьому ж тексті названі форми

повторюються, але у допоміжному дієслові виступає редукований **ь** замість **и**: **єсь зача(л)**, **єсь шпорочи(л)** (37). Можливо, що перфектні форми позначали минулі дії, актуальні для мовця, на що вказують обставини (*тепера*), проте автор уживає багато особових форм минулого часу та форм без допоміжного дієслова, розповідаючи про минулі події і апелюючи до співрозмовника. У такому тексті виявити відтінки значень аналізованих форм дуже важко.

Наявні форми перфекта у листі Обідовського Івана, який навчався у Вроцлаві, а у 1724 році перебував при особі Феофана Прокоповича, архієпископа псковського, отже, можна припустити, що автор часто послуговувався церковнослов'янізмами: *Ежели сиротствомъ моимъ и подлою особою гордить<, > не вѣдаю, о Хрте мой, токмо ти мене до конца не остави<: >, молю тя чрезъ кровь твою<, > иже мя возлюбиль еси<, > и за мя предаль еси тебе* (1722, 29).

Колишній перфект у слов'янських мовах “синтетизувався” шляхом повної чи часткової втрати допоміжного дієслова, що перетворювалося на закінчення [4, 250]. На думку Ю.С.Маслова, між занепадом простих форм минулого часу та синтетизацією форми перфекта існує тісний зв'язок: якщо у мові зберігаються форми аориста та імперфекта, то зберігається і перфект як аналітична форма [4, 253].

Досить часто у документах та листах уживаються форми минулого особового часу, які розвинулися на базі колишнього перфекта. Їх ще називають “злитими формами перфекта”. Форми поширені в польській мові, вживаються у південно-західних говорах української мови (на відміну від польських форм українські діалектні форми мають суфікс –в у формі чоловічого роду – *ходи[ўйем], ходи[ўйім], ходи[вем]*(АУМ, II, к.№ 245). Аналізовані пам'ятки фіксують такі форми: I особа однини – **не видѣлемъ** (ДНРМ, 1709, 36), **не говорилемъ**, **розгнѣвилемъ** (ПЛ, 1722, 29), **любилемъ**, **писалемъ** (1725, 41), **прибылемъ** (1731, 54), **мусилемъ** (1731, 56), **вимѣрилемъ** (1735, 72); II особа однини – **не остереглес** (ДНРМ, 1709, 35), **не далесъ** (ПЛ, 1723, 36), **заплатилесъ** (37), **не повислесъ**, **присягалесъ**; I особа множини – **приходилисмо** (ДНРМ, 1710, 47), **зсылалисмо** (ДНРМ, 1722, 127), **велѣлисмо** (128), **упомнѣли(с)мо**, (ПЛ, 1737, 83); II особа множини – **принялисте** (ПЛ, 1722, 29), **прислали(с)** (1725, 43) та ін.

Особові афікси – “залишки” допоміжного дієслова – переважно виступають у постпозиції стосовно дієслова, хоча можуть уживатися в препозиції, приєднуючись до службових слів: **Щосмо** на ратуши записали (ДНРМ, 1704, 25), **Потим, кгдаймо** правѣ пришли до его ж вѣ сннци... (1708, 33); **о чомь кгдаймо** пытали оног[о](33); **просили насъ, дабисмо** імѣніе... на всѣ чтири части раздѣлили (1720, 116-117).

Такі форми дуже часто вживаються у трафаретних фразах, переважно у мові писарів: ...мы, урад, для лѣпшой памяти казали записат и потребууючи

стороні **казалисмо** сее нше урадовое выдать писмо (1701, 24), На якую еи скаргу **казалисмо** нащчне... перед себе призвати (1710, 48), для якого достовіршого свѣдительства **велѣлисмо...**; **велѣлисмо** сию инквизицію виписати (49); справу ихъ **велѣлисмо** в книгу мѣскую для певности... въписати (1722, 128); по полученному... указу <,> **вчинилемь** опис імнію...(1733, 265).

На думку В.М.Русанівського, поширюються особові афікси в українській літературній мові в XVI- пер. пол.XVII ст. не без впливу польської мови. Однак у другій половині XVII ст. вживання цих афіксів обмежується у зв'язку “з припиненням процесу активного впливу польської мови на українську” [6, 302]. В аналізованих пам'ятках наявність таких форм, очевидно, пояснюється традицією, бо у сучасних говорах, звідки походять документи, вони не вживаються.

Як у приватному листуванні, так і в адміністративно-судових документах вживаються форми минулого часу на –л, тобто форми без допоміжного дієслова **бути**, які не протиставлялися аористу та імперфекту і перфектного значення вже не мали: **говорилъ** (ДНРМ, 1709, 36), **тєкла** (ПЛ, 1714, 19), **прибулъ** (1730, 53), **чинилъ** (ДНРМ, 1732, 242), **имѣлъ** (ПЛ, 1737, 77), **лежалъ** (ДНРМ, 1722, 128), **пил** (134), **була** (1723, 141) та ін. Крім того, у дієсловах, основа яких закінчувалася приголосним, приголосний [л] втрачається, хоча це явище відбивається частково, пор.: **з(ъ)меръ** (ПЛ, 1717, 23), **прибѣгъ** (ДНРМ, 1719, 110), **стерегъ** (1740, 273), **привезъ** (ПЛ, 1742, 93), **могъ** (1771, 136) – **занеслъ** (ДНРМ, 1715, 78), **могль** (1719, 109), **вивезлъ**, **не понєсъ** (ПЛ, 1734, 64).

В аналізованих текстах наявні також форми минулого часу чоловічого роду з афіксом –в: **прибувъ** (ПЛ, 1718, 24), **кинувся** (ДНРМ, 1719, 100), **пита(в)** (1723, 36), **пропа(в)**, **посила(в)**, **сказа(в)**, **узявъ** (37), **убивъ** (ДНРМ, 1720, 126), **бувъ** (1722, 129), **пошовъ** (1722, 131), **ударивъ**, **учинив** (1724, 160), **чув** (1725, 171), **ходивъ** (ПЛ, 1743, 101), **бывъ** та ін.

У деяких документах форми виступають паралельно: **пришовъ**, **ушовъ** – **пришол** (ДНРМ, 1732, 243); **ехавъ**, **приехавъ** – **ехаль**, **поехалъ** (243-244); **чувъ** – **чуль** (1752, 326).

Наприклад, лохвицький сотник Андрій Бутурлим уживає такі форми минулого часу дієслова **бути**: **був**, **бивъ**, **не булъ** (ДНРМ, 1719, 100). У більшості документів переважають форми з суфіксом –л, проте в деяких текстах, наприклад, у справі, що розглядалася у Кролевецькій сотенній канцелярії, у прямій мові більше форм із суфіксом –в, пор.: **ишовъ** (ДНРМ, 1710, 47), **частовав**, **поишовъ**, **встався**, **задержовавъ**, **не пришовъ**, **сидѣв** (48), **пошовъ**, **узявъ**, **одѣвъ**, **танцовав** – **нагнал** (47), **просил**, **вставил**, **учинилъ**, **загорнул** (49). У мові сотника переважають форми на –лъ, а також

злиті форми перфекта: **призиваль** (48), **сознавал**, **питаль**, **визнавал**, **ганил**, **мовиль**, **просил**, **был** (49).

В одному реченні можуть уживатися, крім названих форм, також особові форми минулого часу: Романъ Саранченко в допросѣ своем **сказаль**<,>: Того, - мовит, - часу, як п<.> Васил Штепа **быль** на веселю в Коболяцѣ <,> то до млина **пришоль** синъ Василюв, а в млинѣ **бувь** я и братъ мои Антонъ<,> и **визваль** Антона Гриць<,> и із нимъ, не **зналемъ**, що нишком **говорили** (ДНРМ, 1719, 109).

Форма минулого часу чоловічого роду із суфіксом -в, яка сформувалася на основі колишнього перфекта після втрати допоміжного дієслова **бути** і зміни суфікса -л на -в, мабуть, не відповідала літературній нормі зазначеного періоду, тому писарі продовжували вживати книжну, “правильну” форму на -ль. Крім того, не слід забувати про те, що у XVIII ст. старокнижні елементи підтримувалися впливом російської мови.

Архаїчні дієслівні форми використовуються як художньо-стилістичний засіб у художній літературі пізнішого періоду: “**Умре** муж велій в власянице” (Т. Шевченко); “Во Іудеї **Бисть** цар Саул”; “- Прокопе! – кажу я: що оце з нами буде? – Устино – серце! **Зв’язала єси** мені руки!” (Марко Вовчок); “Тоді ми, вряд, **казали-сьмо** Черкесу і всім також особам принаявним, щоб мову свідкам не перебивали, поневаж будуть випхані із ратушу, а двері будуть взяті на скабу” (Л.Костенко); “Ми тут, пане добродію, **поїдаша і попиваша**, а його душечка тільки слинку ковтає..” (І. Вільде). В останньому прикладі аористні форми III особи множини вживаються замість I особи – [ми] **поїдахом і попивахом**.

Отже, аналіз текстів офіційно-ділового (та епістолярного) стилю дозволяє зробити висновок про те, що в живій розмовній мові вживалися форми минулого часу чоловічого роду з суфіксом -в. Проте в писемній мові зберігалися форми з суфіксом -л та особові форми минулого часу, які, очевидно, були нормативними для ділової мови, взагалі для мови книжної у XVIII ст.

У документах XVIII ст. представлені форми плюсквамперфекта, яка позначала “дію, що передувала в часі іншій минулій дії” [7, 288] або дію, яка відбувалася в далекому минулому [3, 219]. У найдавніших пам’ятках вживалися форми давнього плюсквамперфекта, у XIV-XV ст. виступають нові форми, що склалися з дієприкметника на -ль та перфекта дієслова **быти**. Проте й нові форми з часом зазнають змін і вживаються вже без допоміжного дієслова (єсмь, єси...), що й засвідчують документи XVIII ст.: **приняли були** (ПЛ, 1718, 24); **биль украль** (ДНРМ, 1719, 108), **помислиль биль** (1719, 110), **въкосиль былъ** (1720, 122), **въчиниль был** (123), **була укосила, наняль былъ, укосиль былъ, хотѣла била** (ПЛ, 1722, 29), **составиль биль** (1740, 90), **впорочили были** (ДНРМ, 1740, 277), **показали были** (278), **занєсь биль**

(ПЛ, 1744, 106), **о(т)єхаль билъ** (ПЛ, 1758, 129). Форми давноминулого часу без особових форм допоміжного дієслова, що стали панівними ще у XVI – пер. пол. XVII ст., вживаються переважно у складних реченнях: **Вхопивъ бувъ** его Климъ Стокузь<,> и онъ того мало тоєю жъ сокрюю не поразилъ (ДНРМ, 1714, 71); а Ігнат Носаленко перед симъ у отца Павла Петровича... возъ сѣна на полѣ **билъ украль**, и за тоє у его отцъ Павелъ вола, заставши над сѣномъ, узялъ (1719, 108); У Любки Грицихи, вѣдови<.> “прошлого року, що **була укосила** на сѣножати своєи возовъ 15 <.> сѣна <,>, и тоє до хутора забрали...” (ДНРМ, 1720, 123); Хотя я, по приказу вашєго благородія, и **составилъ билъ** явочную челоби(т)ную для подання въ полковую Стародубовскую канцелярію, токмо многіє, в томъ искусніє, люде не посовѣтовали мнѣ, а совѣтовали просить благородія вашого... (ПЛ, 1740, 90); И в том же, другомъ, гаю, **засталъ былъ** хуторанских, и **забралъ былъ** въ них сокири <,>. То и сокири назад поудбѣрали<,>, и свиту новую з дому моего узяли, и тепер у них (ДНРМ, 1720, 122).

І хоча в ділових документах вони вживаються рідко (порівняно з формами минулого часу, що утворилися з перфекта), проте представлені у пам’ятках різних жанрів і, головне, продовжують вживатися в сучасній українській літературній мові та більшості слов’янських мов.

Пам’ятки XVIII ст. фіксують форми теперішнього і майбутнього простого часу. У цей час, як зазначає В.М.Русанівський, аналізуючи дієслівні форми у пам’ятках др. пол. XVII-XVIII ст., “в написанні морфем помітна тенденція до відображення їх вимови” [6, 143].

Форми І особи однини виступають з такими закінченнями: **куплю** (ДНРМ, 1710, 48), **пребываю** (ПЛ, 1712, 18), **чую** (ДНРМ, 1715, 79), **не боюся** (83), **озьму** (1720, 120), **зичу** (ПЛ, 1720, 28), **люблю** (1722, 29), **пришлю**, **прошу** (1723, 30), **пишу** (1724, 39), **єду** (1724, 41), **скажу** (ДНРМ, 1725, 173), **вижу** (1729, 215), **тѣшуся** (ПЛ, 1731, 54), **стрѣну** (ДНРМ, 1733, 258), **побю**, **вбьявляю** (1766, 353). В атематичних дієсловах використовуються варіанти афіксів –*мь*, –*мь*, –*м* – **дамъ** (ДНРМ, 1704, 28), **w(т)да(м)** (ПЛ, 1733, 59), **єсмь** (1712, 18), **єсмь** (1723, 31), **о(т)дамъ** (1758, 132).

У II особі однини виступають варіанти афіксів –*шь*, –*ш*, –*си*: **не зърадиш** (ДНРМ, 1714, 68), **будешъ** (1715, 78), **безчестишь** (79), **бъешъ** (79), **цураєшся** (ПЛ, 1718, 24), **мѣєшь** (1719, 25), **знаєш** (ДНРМ, 1719, 110), **можєшь** (ПЛ, 1720, 26), **зогрѣєшь** (ДНРМ, 1723, 145), **вѣдаєшь** (ПЛ, 1723, 37), **єсь**, **отдаси** (ДНРМ, 1723, 150), **не даси** (1723, 159), **не нарадишь** (ДНРМ, 1733, 258), **розгонишь** (1752, 325), **приведєшь** (1765, 352).

У III особі однини зафіксовані такі форми тематичних та атематичних дієслів: **даст** (ДНРМ, 1708, 33), **п(ь)єтъ** (ПЛ, 1714, 19), **покажет** (ДНРМ, 1715, 78), **будет** (1719, 110), **єст** (1720, 123), **гордить** (ПЛ, 1722, 29), **зацвѣтєтъ** (ДНРМ, 1724, 158), **скажєтъ** (ПЛ, 1724, 41), **удбувает** (1730, 224), **не знаєтъ**

(ДНРМ, 1756, 343), **не жєлаєть** (ПЛ, 1758, 131), **можєть, состоить** 1759, 132), **пишєть** (ДНРМ, 1765, 353), **принадлєжить** (ПЛ, 1774, 137), **злїчить** (1779, 358). Також в аналізованих текстах фіксуються форми дієслів 1-3 класів без афікса –ть/-ть, які, очевидно, потрапляли до текстів як форми розмовні: **взме** (ДНРМ, 1711, 61), **будє** (1719, 111), **попасє** (1722, 128), **втказує** (1723, 145), **стогнє** (1733, 264), **убьє** (1740, 292) та ін. Щодо написання –ть чи -ть, то можна припустити, що в живому мовленні вживаними були форми без афікса, тому ь, ь у книжних формах виступали непослідовно. І написання тієї чи іншої графеми залежало від писаря. Так, у справі Красноколядинської сотенної канцелярії Прилуцького полку вживаються форми III особи однини і множини з –т, -ть, -ть: Збытки в травѣ **чинят** и толоку чорную **роблять** (ДНРМ, 1720, 121), **спецѣфкуєтьсє, становитєсє, рубають, пустошатє, мѣтє, збивают, збивают, маєт, маєть** (121-122). Тут варто звернути увагу на те, як писар взагалі позначає м'які та тверді приголосні, пор.: **внѣвєць** – **внѣвєць, волномь, сѣножат**, толко (122) та ін. Не в усіх випадках пише ь після твердих приголосних: **зѣ** братами (122), - з него (124), **вѣ** гаю – в гаю (122), близько ста – **возовѣ сѣто** (122), ж (122) – **жѣ** (123).

У тому самому документі могли вживатися форми з афіксом –ть та без нього: А Захарко втвѣтоваль, что онѣ **не знає и не вѣдає** (ДНРМ, 1719, 100); ... и о тихѣ **рѣчахѣ не знає <, > и не вѣдаєть** (101); тилко **не знаєть**, хто...(101). Первісні форми мали флексію –ть, але згодом втратили її. Зберігається вона в українській мові в атематичних дієсловах та дієсловах колишнього IV класу.

У формі I особи множини переважають форми на –мь, проте в аналізованих текстах, особливо у прямій мові, є чимало живомовних форм з особовою флексією –мо: **повѣдаєм** (ДНРМ, 1711, 54), **не скажємо** (1711, 54), **продамо** (1711, 55), **не довѣдаємося** (1715, 78), **помиримосє** (1719, 111), **пропадемо** (1723, 145), **прєдаємь** (ПЛ, 1763, 135), **не прєзираємь**.

Не зазнає змін форма II особи множини: **заплатитє** (ДНРМ, 1719, 98), **розмовляєтє** (1719, 110), **консєрвуєтє** (ПЛ, 1722, 29), **маєтє, можєтє** (1724, 40), **глядитє** (1723, 145), **кладєтє** (146), **не нагородитє, не даєтє** (ДНРМ, 1730, 243), **хочєтє** (246), **болїзнуєтє** (ПЛ, 1758, 130), **начинаєтє** (1771, 136).

Давні закінчення успадкувала форма III особи множини – **отидуть** (ДНРМ, 1717, 91), **отийдуть, одийдуть** (93), **повѣсять** (1723, 139), **дадуть** (1725, 165), **убьют** (1740, 273), **доженут** (1742, 301), **о(б)являють** (ПЛ, 1756, 127), **о(б)ходять** (127), **прїєдуть** (ПЛ, 1774, 137), **могут** (1778, 356). Іноді трапляються випадки з відсутнім епентетичним [л] перед закінченням –ять, напр.: **робят** (ДНРМ, 1714, 64, 67). Слід зазначити, що у сучасних говорах такі форми вживаються – [л'у[б']ет '] ([-am ']) (АУМ, III, ч. III, к. № 40).

Про те, що писарі намагалися вживати книжні форми, можуть свідчити такі приклади. Кобелецький писар Олександр Кирилович, складаючи документ у

справі про пожежу, використовує графеми #, ж (= займ. я), вживає лексеми *поневажъ* (ДНРМ, 1723, 144-146), *жебы, реф̣ированный*, форми перфекта (*заткнули есте, не начинили есте*) та ін. У тексті переважають форми III особи однини теперішнього часу з афіксом *-тъ* (*плачетъ, воняетъ*), але вживаються і форми без *-тъ*, пор.: И заслишала, же *чтось гудетъ* – почула, що *щось гуде*. У прямій мові також уживаються живомовні форми – форми I особи множини (“**Горимо!**”, **пропадемо**).

Зрідка вживається у текстах давня форма дієслова **бути** у формі III особи множини, напр., у листах: **оказѣи суть** частии в Києвѣ (ПЛ, 1722, 29); О грошахъ тижъ имѣйте попечение, которіе **суть** на гутѣ (1724, 41); у мене якъ единоотечніеи и мате(р)ніе **дѣти су(т)** (1733, 61). Хоча в останньому прикладі замість III особи множини мала б бути форма двоїни - **єста**, бо мова йде про двох синів, але форми двоїни вже були втрачені. У функції III особи множини теперішнього часу іноді виступають форми III особи однини дієслова **бути** – **єсть** свідителѣ живие... (ПЛ, 1723, 38). Трапляються випадки вживання форми **є**: А когда между тѣми шпаргалами, которіе в Стародубѣ имѣются, **є** такой листъ, прошу, в тѣ пори к вамъ присланъ **будетъ** (ПЛ, 1746, 112). Зрідка трапляється форма **єстемъ** (ПЛ, 1722, 29; 1723, 33), що з’явилася в українській мові під впливом польської мови ще у XV ст. [3, 181].

Крім форм простого майбутнього часу, у пам’ятках представлені аналітичні форми майбутнього часу та синтетичні, які сформувалися на основі форм майбутнього I.

Найбільш продуктивними є аналітичні форми майбутнього часу недоконаного виду, які склалися з інфінітива недоконаного виду та допоміжного дієслова **буду**: Ко(г)да **буду приижджати** до Києва, **буду** особливи(й) листъ до в. добродѣя **писати** (ПЛ, 1723, 34); Коли ты **будешь** так **говорити**<,> то ми тебе визволимо (ДНРМ, 1725, 176); А помянути(й) футерникъ болшь едини(г)[о] дня здѣ(с) **бавити(с) не буде(т)**, та з собою пя(л)ця неха(й) озме(т) (ПЛ, 1737, 81); ми доволни **зостаемъ** и болшь... ничего... **требовать** в отца нашего Иоана Касяновского... **не будемъ**, також и в сродственных наших (ДНРМ, 1746, 310); **Будете плати(т)** увѣче и безчестіе за моего сна (ПЛ, 1724, 39)

Аналітична форма майбутнього часу недоконаного виду, що утворилася на основі інфінітивних сполук із допоміжним словом **буду**, виступає спеціалізованою формою на позначення майбутньої дії у більшості слов’янських мов.

Уживаються з футуральним значенням конструкції **стану** + інфінітив: чувъ од них такіі слова: “**Не станемъ** панщини **робиты**, годѣ въже!” (ДНРМ, 1724, 159) – “не будемо робити”; Книжку полскую, прозиваемую «Економику», ежели в дому блгородія вашого или изволѣте гдѣ произиска(т), то оную дарую

и болше **иска(т)** оной впредь **не стану** (ПЛ, 1742, 96) – “шукати не буду”. Ці форми могли поширитися під впливом російської мови.

У приватних листах зафіксовані живомовні дієслівні форми – синтетичні форми майбутнього часу недоконаного виду: **зватиму(т)** (ПЛ, 1723, 36), **проситиму** (1730, 49), **владѣтиметь, користоватимє(т)с#, ожидати(му)** (1751, 121), **разоратимуться** (ПЛ, 1752, 122).

Уживаються синтетичні форми і в збірці ділових документів – в актах сотенних канцелярій Ніжинського, Полтавського, Лубенського та Гадяцького полків: **належатимут** (ДНРМ, 1702, 24), **штбуватиму** (1714, 66), **не вѣдатимут** (1715, 78), **знатиму** (79), **видѣтиму** (1715, 83), **битиму, питатимуть** (148), **не житимешь** (1723, 149), **мѣтимут** (1725, 163), **прынадлежатиметь** (1766, 353), **надлежатиметь** (1778, 356), **не йтимет** (356).

Уживають ці форми у своїх листах гетьман Скоропадський Іван, полковник Кочубей Федір та інші представники освіченої частини тогочасного українського суспільства: когда онъ, Дѣмя(нѣ), туда, в(ѣ) Ригу, прибуде(т) или кого **ш(т)** себѣ п(ѣ)ришлє(т) <,> и **искатимє(т)** з(ѣ) ти(х) шпекуновъ, в(ѣ)сѣми добрами Ган(с) Берен(ѣ)са завѣдуючихъ <,> в(ѣ) оп(ѣ)лачен(ѣ)ю нале(ж)ного себѣ до(л)гу (ПЛ, 1717, 23); ...имѣю теперъ намѣреніє поѣха(т) в(ѣ) си(х) числє(х) в(ѣ) Глуховъ ..., где **проситиму** у его ясновє(л)мо(ж)но(сти) // розказан(ѣ)# <,> кому пристойно будетъ пререченны(х) сиротъ к себѣ в(ѣ) опеку принять... Я те(ж), по свое(м) мнѣнію, тоє быти за слушность узнаю <:> что хто маєтността(ми) осиротѣли(х) дѣтей **ш(т)**ческими **владѣтиметь** <,> и **користоватимє(т)са** <,> тому и дѣтей ты(х) в(ѣ) опеку пристойно єсть в(ѣ)зяти (1730, 49). На території, звідки походять аналізовані пам’ятки, ці форми поширені у сучасних говорах – [*братиму*], [*битиму*], [*ко’ситиму*] (АУМ, I, к. № 263).

Досить часто у текстах виступають сполуки на позначення дії майбутньої реалізації, у яких поєднуються особові форми дієслів **имати, имѣти** з інфінітивом: **не маєт** утручатися (ДНРМ, 1702, 25), **мѣмь ш(т)**дати (ПЛ, 1718, 24), **мѣмь** заплатити (ДНРМ, 1719, 98), **мѣють** дати (1729, 218), **утвер(ж)дати(с) мѣеть** (ПЛ, 1742, 94). У наведених прикладах особова форма дієслова зберігає своє лексичне значення, переважно вживається з інфінітивами доконаного виду, отже, не виступає аналітичною формою майбутнього часу.

Складні форми майбутнього часу органічно виникли в українській мові шляхом лексикалізації складових частин колишньої аналітичної форми, якій передувало закріплення допоміжного дієслова **иму** в постпозиції і втрата початкового голосного [и].

Синтетичні форми майбутнього часу недоконаного виду продовжують уживатися в окремих білоруських та російських говірках, що межують з

українськими, але складна форма майбутнього часу стала однією з характерних рис лише сучасної української літературної мови.

Не дивно, що в аналізованих пам'ятках, написаних на Чернігівщині, Полтавщині, не представлені форми передмайбутнього часу. Такі форми рідко фіксувалися на цій території й у попередніх століттях [3, 230], відсутні вони й у сучасних лівобережнополіському та південно-східних говорах української мови. У пам'ятках XVIII ст. вони представлені поодинокими прикладами, наприклад у листі Миклашевського Андрія до стародубського бурмистра: и прошу, що буде по поррахунку належало денєгъ, поволтє оддати всѣ сполне<,>без всякой трудно(с)ти<,> а его млти пану швагіру Корєцкому, ежели що **буде належало** од мене по вчинєному между мною и его мло(с)тю поррахунку, в той часъ уиститися и самъ могу его мл(с)ти (ПЛ, 1719, 25).

Таким чином, система часових форм дієслова у мові аналізованих пам'яток близька до сучасної. Хоча у писемній мові XVIII ст. ще збережені деякі архаїчні елементи (аорист, перфект), вживаються особові форми минулого часу, проте починають переважати живомовні риси. Це, насамперед, наявність форм III особи однини теперішнього і майбутнього простого часу дієслів I дієвідміни без кінцевого *-ть*, I особа множини теперішнього і майбутнього часу з флексією *-мо*, синтетичні форми майбутнього часу недоконаного виду, форми минулого часу (хоча й у багатьох випадках ще з суфіксом *-л* у формі чоловічого роду). Отже, аналізовані пам'ятки фіксують проникнення народнорозмовних елементів до писемної мови, яка дедалі більше орієнтується на мову народну.

Література:

1. Бевзенко С.П. Исторична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору). – Ужгород: Закарпатське обл. вид-во, 1960. – 416 с.
2. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О.С. Мельничука. – К.: Наук. думка, 1966. – 596 с.
3. Керницький І.М. Система словозміни в українській мові: На матеріалах пам'яток XVI ст. – К.: Наук. думка, 1967. – 286 с.
4. Маслов Ю.С. Очерки по аспектології. – Л.: Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1984. – 263 с.
5. Передрієнко В.А. Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі. – К.: Наук. думка, 1970. – 144 с.
6. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К.: Наук. думка, 1971. – 315 с.
7. Русанівський В.М. Дієслово // Історія української мови: Морфологія / С.П. Бевзенко, А.П.Грищенко, Т.Б.Лукінова та ін. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 235-341.

Джерела

АУМ – Атлас української мови: В 3-х т. / Т.В.Назарова, І.Г.Матвіяс, І.О.Варченко та ін. – К.: Наук. думка, 1984-2001.-Т. 1 - 3.

ДНРМ - Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України). / Підготував до вид. В.А.Передрієнко. - К.: Наук. думка, 1976. – 416 с.

ПЛ – Приватні листи XVIII ст. / Підготував до вид. В.А.Передрієнко. - К.: Наук. думка, 1987. – 176 с.

Н. М. Мединська

ТРИВАЛЕНТНІ ДІЄСЛОВА БАГАТОКРАТНО-ДИСТРИБУТИВНОЇ І РОЗПОДІЛЬНОЇ ДІЇ З ПРЕФІКСОМ ПЕРЕ-

Досліджування валентності – одне з актуальних завдань сучасної лінгвістики, бо валентність являє собою ту сферу, у якій тісно взаємодіють фактори граматичного і лексико-семантичного рівнів.

Категорія валентності ґрунтується передусім на з'ясуванні сполучу вальних можливостей предикатних компонентів з відповідними аргументами: предикатові характерні позиції, які заповнюються облігаторними чи факультативними (передбачуваними / непередбачуваними) семантично прогнозованими елементами. Кількість аргументів мотивується семантико-синтаксичною структурою (синтагматичними семами) облігаторного реченнєвого елемента.

Поняття валентності в лінгвістиці пов'язують з ім'ям Л.Теньєра. Л.Теньєр трактував валентність як здатність дієслова керувати різною кількістю зв'язків з предметними компонентами. До валентнісного потенціалу дієслова учений відносив його зв'язки із 1) суб'єктом, 2) прямим об'єктом, 3) об'єктом у давальному відмінку [7, 156]. Залежно від виконуваної функції Л.Теньєр виділяв трьох учасників комунікативного акту у зображуваній реченням ситуації. Кожен з учасників у такій ієрархії має власний номер і свою специфіку: "...перший актант", "другий і третій актант", які на формально-граматичному рівні корелюють з головними (підметом) і другорядними (додатком-об'єктом і додатком-адресатом) членами.

І. Р. Вихованець виокремлює шестикомпонентну систему аргументів структури речення [3, 112], а А. П. Загнітко пропонує розглядати семивалентні предикати - звідси й сім аргументів [4, 53].

Валентність компонента закладена в його семантичній структурі і є „віртуальною належністю лексеми”. Саме на рівні семантичної структури простежуємо прогнозовану програмованість аргументів; відповідні синтагматичні семи предикатних прономінативних елементів „вимагають своєї наступної наповнюваності на рівні речення” [4, 61].

І. В. Колшанский зазначає, що оскільки логічний лад не є суб'єктивним набутком людського мислення, творчістю індивідуума чи навіть цілого роду, а визначається як відображення закономірностей предметного світу, то синтаксичний лад мови взагалі, безвідносно до конкретної мови, об'єктивний у